

UOT:930.85.

**ŞİRVANIN XI-XIII ƏSR MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ BÖLGƏ
ŞAİRLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ****Əyyubova Şəhla****AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu
ayyubovashahla@gmail.com**

Xülasə: IX-X əsrlərdən Qafqazda yeni sosial-iqtisadi münasibətlər zəmnində müsəlman feodal mədəniyyəti əsasında Şamaxı şəhərinin yaranması və yeni şəhərlərin dirçəlişi üçün zəmin yaranmışdır. IX əsrdən başlayaraq böyük bazar meydanları olan yeni tipli iri şəhərlər formalaşdı. Şamaxı, Bərdə, Bakı, Beyləqan, Gəncə, Ərdəbil, Naxçıvan, Təbriz kimi digər şəhərlər ölkənin təsərrüfat həyatında ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri kimi məşhur idilər. Şirvan ədəbi mühitinin təsirindən yazıb yaradan bölgə şairlərindən Xəqani Şirvani, Zülfüqar Şirvani (1190-1304), Bədr Şirvani (1387-1450), İmadəddin Nəsimi (1369-1417) öz dövrünün ictimai-siyasi, maddi-mənəvi mühitini və mədəniyyətini yaradıcılıq-larında təcəssüm etdirmişlər. XI-XII əsrlərdə bütün yaxın Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanda da şer və ədəbiyyatda fars dilindən istifadə edilirdi (12; 7, s.107).

Açar sözlər: Şirvan, Xəqani, maddi-mədəniyyət, bədii əsərlər, memarlıq, arxeoloji

Ключевые слова: Ширван, материальная культура Хагани, художественные произведения, архитектура, археология

Key words: Shirvan, Khagani, material culture, artistic works, architecture, archaeological

Giriş

XII əsr Azərbaycanın intibah dövrü ədəbiyyatının ilk qüdrətli nümayəndəsi olan Xəqani Şirvani Nizami Gəncəviyə qədərpoeziyaya ictimai-siyasi baxımdan humanist məzmun və yüksək sənətkarlıq gətirmişdir.

XII əsr Şirvanşahlar sarayında yaşayıb yaratmış və əsərlərində dövrünün sosial və mədəni mənzərəsini əks etdirmiş Azərbaycanın maddi mədəniyyətinə dair zəngin təsvirlər yaratmış olan Xəqani Şirvani (1126-1199) Şamaxı yaxınlığındakı Məlhəm kəndində doğulmuşdur. Əmisi dövrünün təbibisi və filosofu olan Kafiəddin Ömər ibn-Osmanın təlimi sayəsində gözəl şerlər yazan Haccar Əlinin oğlu gənc İbrahimin şairlik istedadının sorağı Şirvanşahların saray “Məlikşüara”sı Əbüləla Gəncəvinin qulağına çatır və saraya dəvət edir. “Xəqani” təxəllüsü verilir (12; 7, s.108).

Xəqaninin zəngin ədəbi irsi 17 min beytlik lirik şerlər divanından “Töhfətül-İraqeyi” (1156) poemasından, bədii nəsrin maraqlı nümunələri olan 60 məktubdan ibarətdir (12; 7, s.108-109). Bunlar Xəqani irsinin bir hissəsidir. XƏLİL. Sözügedən poemada Şirvan və onun ictimai-siyasi mühiti haqqında düşüncələr, poetik xatirələr əsərdə iki İraqdan (Əcəm və Ərəb İraqı) az yer tutmur. Əslində isə İraq səfərinin özü Şirvan düşüncələrinin inikası üçün bir vasitədir (12, s.114).

“Töhfətül-İraqeyi” (“İki İraqın töhfəsi”) tarixi zərurətlə bağlı olaraq fars dilində yazılsada, Şərq poetikasının bütün xüsusiyyətlərini əhatə etmiş, ictimai- siyasi və fəlsəfi fikir tarixinin ən diqqətəlayiq abidələrindən biri kimi tanınmışdır. Xəqani Şirvani doğulduğu torpağı sevgi ilə anaraq yazır:

Şirvanki var, hər cəhətdən ülviyyətin anasıdır,

Onun suyu, səhər yeli dərdlərimin dəvasıdır.

Bağdadı da dolandıran onun bollu qidasıdır (7, s.3-5)

Xəqani vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış əsəri arasında “ Savalan dağının tərfi” öz bədii keyfiyyətləri etibarı ilə xüsusi yer tutur:

Şamaxı! Ey mənim sevimli yurdum,

Mən sənə qoynunda xanım qurdum (10, s.7-12). T

Qədim Şamaxı şəhəri Şirvanın mərkəzi hissəsində, yerləşir. Şamaxının cənubunda Zoğalavay, şərqində isə Pirsat çayları axır. Şəhəri şimaldan Binaslı, Quşhan, şimal-şərqdə Pirdirəki və Qız qalası-Gülüstan, qərbdən isə Meysəri dağları əhatə edir.*Şirvanşahlar dövləti 918-ci ildə hərbi-strateji baxımdan əlverişli mövqedə yerləşdiyi üçün qədim Şamaxını özlərinin paytaxtına çevirmişlər. XII əsr Azərbaycanın şimalında Şirvanşahlar, cənubunda Eldəgizlər dövləti hakimiyyətdə idilər. Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrləri üçün baş verən siyasi, iqtisadi proseslərində mərkəz rolunu oynayan Şirvan bölgəsi orta əsr feodal dövlətlərindən biri olan Şirvanşahların nüfuz dairəsində olmuşdur. Bu dövrdə Şamaxı inzibati mərkəzə, sonra isə Şirvan hökmdarlarının iqamətgahına (dar əl-mülk) çevrildi. Şamaxının ticarət və hərbi-strateji yolların kəsişməsində əlverişli coğrafi mövqedə yerləşirdi (2, s.113; 3, s.228).

Şairin “Təhvətül- İraqeyn” əsərində Şamaxıda 1192-ci ildə baş vermiş təbii fəlakətlərlə bağlı dağıntılar təsvir edilir, dövrün tikinti sənətinə dair məlumatlar öz əksini tapır. Azərbaycanın maddi mədəni həyatını əks etdirdiyini göstərən “Təhvətül- İraqeyn”də yazır:

“Bənnə tikmişdi saray göylərə bərabər

Zəlzələ saldı o evi yerin bəğrinə”

Burada Xəqani Şamaxıda zəlzələ zamanı dağları sarayı təsvir edir. Sarayın göylərə bərabər ucaldığını qeyd etməklə o dövr memarlığının möhtəşəmliyini vurğulayır. Xəqani Şirvan bölgəsinin qəsrlər və qalaçaları, istehkamlarını, saraylarını, karvansaralarını, hamamlarını və məscidlərini tərif edir. Bu isə maddi mədəniyyətə mühüm nümunəsidir.

Qiyamətə üstündür belə bürclərin

İsgəndər tikdirən bürclərdən yəqin (5, s.555).

Şəhərin müdafiə və digər tikililərinin inşası haqqında tam təsəvvür əldə etmək üçün bu beytə nəzər salaq:

Qale Gülüstanə şah gullei Buğbeis dan, Hisne

Şəmaxanaş haram, kebe saraye taze bin.

(Bil ki şahın Gülüstan qalası Buğbeisin zirvəsi kimidir. Şamaxı qalası onun hərəmidir, Gülüstan isə Kaba –saraydır). Tədqiqatçılar Gülüstan qalasının XII əsrə qədər mövcudluğunu arxeoloji cəhətdən əsaslandırmışlar. Şairin təbii deyilsə kəşfiyatla bağlı bu qalanı “ yeni kabin- anbar” adlandırdığını deməyə əsas verir (13, s.26-41). Mənbələrdə Şamaxının yaxınlığındakı XII əsrdən əvvəl tikilmiş Gülüstan və Buğurd qalalarının o cümlədən bürclərin də olduğu qeyd edilir. Tədqiqatlarda incəsənət əsərləri səviyyəsində olan bir sıra bədii- sənətkarlıq məmulatlarında Şamaxı və Şəkinin ipək parçaları, metal qab-qacağı və zərgərlik məmulatı, Beyləqanın gözəl şirli saxsı qabları və s. incəsənət əşyaları Yaxın Şərq ölkələrinə ixrac olunduğu vurğulanır (2, s.206)

Şamaxıda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı şəhərin mərkəzi hissəsindəki 11 sayılı sahədə yer səthindən 2 m dərinlikdə, 2,5 m qalınlığında divar qalıqları aşkar edilmişdir. Divarın bünövrəsinin altından tapılan keramika materialları, hörgüləri bir-birinə bağlayan məhluldan tapılan sikkələr onun IX əsrdən gec olmayaraq inşa edildiyini təsdiqləmişdir (13, s.41-43).

2015-2016-cı illərdə Şamaxıda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Gülüstan qalasından tapıntılar içərisində yerli istehsalatla yanaşı Çin, Kaşan, Mərkəzi Asiya istehsalı olan keramika nümunələrinə də rast gəlinmişdir (8, s.336-337).

Belə ki, küllü miqdarda bənzətmə alban sikkələri ilk dəfə Xınıslı dəfinəsində aşkar edilmişdir. Şamaxı şəhəri yaxınlığında Xınıslı dəfinəsindən tapılan pullar hələ eramızdan əvvəl Azərbaycanda yerli sikkələr kəsildiyini, geniş pul-əmtəə tədavülünün olduğunu göstərir. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan sikkələr içərisində Makedoniyalı İsgəndərin sikkələrinə oxşadılmış yerli pullar da elmi cəhətdən marağa səbəb olmuşdur*

Xəqani əsərlərində Qərb və Şərq ticarəti barədə qeydlər verilir. Ticarətin daxili bazarlarında ticarət malları arasında ipək, ədviyyat, bahalı, parça və s təsvir edilir. Orta əsr Azərbaycanın iqtisadi və əşyavi səviyyəsinin yüksək olduğunu göstərir.

“Karvanlar keçir bu şəhərdən hər gecə,
İpək zəfəran, mirvari gətirir dənizdən”

Bu misralarda ticarət yolları, karvanların daşdığı qiymətli mallar-ipək, zəfəran, mirvari kimi əşyalar qeyd olunur. Bu Azərbaycan ərazisinin beynəlxalq ticarətdəki yerini və maddi mədəniyyətinin zənginliyinə işarədir (13).

Orta əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərində Azərbaycan şəhərləri ticarət əlaqələrinin. VIII-IX əsrlərdə Bərdədə kəsişən yolların olduğu haqqında məlumatlar verilir. Azərbaycanın Bərdi və digər şəhərlərini Dağıstan və Şimali Qafqaz, Qara dəniz sahilləri və Yaxın Şərqlə birləşdirildiyi qeyd almışlar. Təsədüfi deyil ki, ərəb müəllifləri Bərdə şəhərini “Arraizin anası”, Dərbəndi isə “qapılar qapısı” adlandırmışlar. Bu dövrdə Şamaxı feodal şəhəri idi və Bərdə və Dərbənd kimi mühüm şəhərlər arasındakı marşrutların üzərində yerləşirdi. Öz zərxbanası var idi. IX- XII əsrlərdə Bərdə ilə Şərqdən kəsişən Berzeng-Şamaxı, Şabran Dərbənd yolu qərbdən Cənzə (Gəncə) vasitəsilə, Şəmkir (Şəmxor), Hunan Rustavi, Tiflis, cənubdan – Bayla Kan vasitəsilə qurulduğu, Varsan, Bərzənd, Ərdəbil kimi şəhərlərin adları çəkilir (4, s.152; 2, s.209). Arxeoloji qazıntılar zamanı Şamaxıda tapılan mis sikkələr, Çində istehsal olunan çini qablar, beynəlxalq ticarət əlaqələrinə xidmət edən karvansarayların olması bu fikri təsdiqləyən əyani nümunələrdir.

Beləki, Bərdə şəhərinin girişi əvvəlki rolunu itirdikdən sonra Şamaxı Məzyədilər Şirvanşahlarının mərkəzi kimi əhəmiyyətli inkişaf edir. Bu isə Azərbaycanın əksər şəhərləri ilə, xüsusən də Bakı şəhəri ilə ticarət yolları ilə bağlı idi. O dövrün mənbələrində Şamaxını Bakı ilə birləşdirən yolun Pirsəqat çayının cənubunda, yerli əhalinin yerləşdiyi müasir Quşçu və Bağırılı kəndlərindən keçildiyi ehtimal olunurdu. Həmin yolu, “dəvə” və “neft” yolu adlandırmışlar. Güman edilir ki, Şamaxıdan gedən yol Pirsəqat sahilləri ilə gedib Səngəçadan keçərək Bakıya, Azərbaycanın cənubuna doğru uzanırdı (4; 3; 2; s.114-115)

Xəqani qəsidələrində geyim mədəniyyəti, saray əyanlarının və varlı şəxslərin geyimləri, qızıl-gümüş zinət əşyaları estetik şəkildə təqdim edilir. Onun poetik dili ilə təsvir etdiyi mücevherlər, dekorativ əşyalar və incəsənət nümunələri maddi mədəniyyətin inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Dövrün zərgərlik sənətini əks etdirir:

“Qızıl işləməli libaslar içində,
Ləl –cəvahir saçır hər tərəfdən şəfəq” (6,s.22).

Bu beytdə Xəqani əyanların zərif geyimlərini və zinət əşyalarını təsvir edir. O dövrün zərgərlik sənəti və dəbdəbəli geyim tərzini burada öz əksini tapır (13). Qazıntılar zamanı şəhərin toxuculuq sənətini müəyyən dərəcədə və arxeoloji cəhətdən sənədləşdirən əyiricilik və ipəkçilikdə istifadə edilən sümük, keramika və şüşə halqalar, dəzgahda parçanın əyilmələrini tarazlaşdırmaq üçün üstü açıq deşikli daş çəkiclər aşkar edilmişdir.

Toxuculuqda istifadə edilən sümük daraqları kənarı dişli bıçağa bənzəyirdi. Bu alətlər XII əsrdə sümük emalı sənətini öyrənmək üçün də maraq doğurur. Eyni alətlər gildən hazırlanmışdır. Onlardan biri kəsikli ornamentlə qırmızı atəşə tutulmuş və qırmızı boya ilə örtülmüşdür. Şamaxı şəhəri qədim zamanlardan ipəkçilikdə toxuculuq mərkəzi kimi tanınır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yazılı mənbələrə görə, Şirvan ərazisində müxtəlif parçalar hazırlanırdı.

Sənətcə toxucu olmuşdur babam,
Məndə yavaş-yavaş söz toxuyuram.
Mənəm bax bu günün əziz insanı,
Mənəm söz toxuyan şair Xəqani (12, s.116; 6.)

Bərdə və Şirvanda ipəkdən “qatifə” (tiftikli qumaş) üçün parça toxuyurdular, başqa növ paltarlar tikirdilər, burada sarı boya (oxra) da hasil edilirdi. Şübhə yoxdur ki, sənətin bu sahələri məhsuldarlığa uyğun inkişaf etməli idi (13, s.68-69).

Mənəvi mədəniyyət məsələləri də şairin əsərlərində öz əksini tapmış, o bütperəstlikdən gələn bəzi inanclara qarşı sərt mövqe nümayiş etdirmişdir. Araşdırmalarda sübut olunur ki, Qafqaz Albaniyasında müxtəlif etiqadlarla yanaşı mövcud olmuş bütperəstlik cəmiyyətin inkişafının sonrakı mərhələlərində dəyişikliklərə uğramışdır. Bununla bağlı olaraq cansız gil bütlərə etiqadın azalması nəticəsində onların qırılması haqqında bəzi mənbələrdə məlumatlara rast gəlirik. Şair Xəqani Şirvani bütlərin sındırılması haqqında deyir:

“O büt görünsə də müqəddəs pəri,
Sındırmaq lazımdır elə bütləri,
Qızıla Xəqani salınca nəzər,
Dedi bütperəstir qızılpərəstlər
O büt sındırmağı öyrənib çoxdan
Atəşperəstliyin qaçmış odundan” (11, s.93).

Büt sındırmaq İbrahim Xəlilullah peyğəmbərə istinad edilir. Xəqani demək istəyir ki, o atəşperəstlikdən üz döndərüb, bütperəstliyə də nifrət edir. Yəni İslamı əsas din kimi qəbul edir (5, s. 543).

Dini təsəvvürlərin nəticəsində bütperəstlik dünyanın çox yerində, kiçik gil heykəldən ibarət qadın təsvirləri olan bütlər Ön Asiyada və Suzda, o cümlədən Qafqazda müəyyən dərəcədə yayılmışdır. Antik dövrdə gildən hazırlanmış qadın fiquru təsvirlərinin meydana gəlməsi matriarxat (anaxaqanlıq) dövrünün mənəvi həyatını əks etdirən mifoloji bir prosesdir (13, s.92-93). Belə qadın bütləri arxeoloji tədqiqatlar aparılarkən Şamaxı, İsmayılı, Mingəçevir və s ərazilərimizdən aşkar edilmişdir.

“Töhfətül-İraqeyn” in əsərində pulun insan münasibətlərinə mənfi təsiri, qızıla pərəstiş, onun büt kimi müqəddəsləşdirilməsi və bütün bunların törətdiyi bidətlər dəfələrlə göstərilmişdi. “Günəşə xitab və qızılı məzəmmət” başlığı altında verilən poetik hisslərin əlvanlığında şair qeyd edir:

Qızılın sikkəsi iki oldumu
Dərddir sahibinə ömrü uzununu
Hər kim qızılını yığır kisəyə
Kisəyə boğazı keçir ilgəyə (1, s.40) .

Şair bu misralarda pul və qızıla olan hərisliyin cəmiyyətin əxlaqi-mənəvi həyatında oynadığı mənfi rolunu vurğulayır. Xəqani Şirvani bir qitəsindən dövrün sənətkarlığını əks etdirən qızıl camdan, digər mücəhəvvərlərlə yanaşı, saxsı küp və saxsı kasadan bəhs edərək yazır:

Almaram yar mənə versə qızıl camda şərab,
Öpərəm saxsı kasa, versə əgər cananım
Mən cəvahirçi müğəm, saxsı küp isə mücrüm;
Ölçülər saxsı çanaqlı göhərim, mərcanım (6, s.112-113)
Ey könül, qızıldan qədəh istəməm,
Saxsı piyalə ver, yox olsun bu qəm (5, s.525).

Azərbaycanın bədii-tətbiqi sənətində saxsı aparıcı yer tuturdu. Saxsı işlənməsi sənəti tarixi coğrafiya baxımından böyük şəhərlərdən Təbriz, Gəncə, Mingəçevir, Beyləqan, Qəbələ, Şamaxı və. s başlamış və inkişaf mərhələsi keçmişdir. Saxsı məmulatı həm məişətdə həm də memarlıqda geniş yayılmış, gündəlik yaşayışda evlərdə, karvansara mədrəsə və başqa ictimai yerlərdə şirsiz və şirli keramika işlənmişdir. Arxeoloji qazıntılardan əldə edilən saxsı nümunələrdə, Şamaxı dulusçularının yüksək məharətindən xəbər verir, o bölgənin digər feodal şəhərlərinin dulusçularının məharətindən heç də geri qalmadığı vurğulanır. Bəzi hallarda Şamaxılı dulusçuları məharət baxımından başqa şəhərlərdəki sənət yoldaşlarından üstün idilər. Bu üstünlüyü görünür bölgənin siyasi mərkəz olaraq fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, XI əsrdən başlayaraq Şərqdə keramika üzərində oyma prinsipi geniş yayılmışdır. Həndəsi, nəbatı ornamentlərlə bəzədilmiş nəfis hazırlanmış mətbəx keramikası təcəssümü ilə yanaşı şair Xəqani Azərbaycan mətbəxinin zənginliyini, inkişafına dair ipucları verir, süfrə açmaq mədəniyyətini on planda verir. Bu xüsusda Xəqani diqqətə layiq olduğu şeyi belə təsvir etmişdir:

“Süfrələr açıldı gül çiçək kimi
Dadı damaqlarda qalan yeməklərlə”

Əvvəldə qeyd edilənlərdən aydın olur ki, həm monoxrom, həm də polixrom rəsmləri olan mətbəx qabları əsasən həndəsi və nəbatı naxışlarla bəzədilmişdir. Heyvanların təsvirləri balıq və quşların nadir rəsmləri ilə təmsil olunur. IX-XIII əsrlərə aid Şamaxının tökmə keramika məmulatlarında insan şəkilləri yoxdur. Bu yəqin ki, İslamın güclü təsiri ilə bağlıdır. Keramikada bitki ornamentlərinin üstünlük təşkil etməsi Şirvanın zəngin təbiəti ilə bağlıdır. Onların müəyyən hissəsinin ornamentləri həndəsi xarakter daşıyır və simmetrik şəkildə tətbiq edilir. Bu qabların əksəriyyəti kənara bir az əyilmiş halqalı kasa və qablardır (13). Şamaxıdan yuxarıda bəhs etdiyimiz şirsiz və şirli keramika məmulatlarının əksəriyyəti yerli sənətkarlıq məhsulları hesab edilir. Bunu tökmə qab və kasa bişirmək üçün istifadə edilən çoxsaylı gil üçbucaqlı dayaq, o cümlədən küpləri yandırmaq üçün gil çubuqlar sübut edir. Oxşar dayaq və çubuqlar Qafqazın digər orta əsr şəhərlərində də məlumdur (11; 13).

Mənbə məlumatlarından və aparılan arxeoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, IX-XII əsrlərdə Şamaxıda müxtəlif sənət sahələri ilə yanaşı (toxuculuq, zərgərlik, dulusçuluq, süşəçilik) metal işləmə sənətidövlət sənətkarlığı səviyyəsində olmuşdur (13, s. 63).

Arxeoloji tədqiqatlarda XII-XIII əsrlər Şamaxıda metal işləmə sənətinə dair maddi tapıntılar əldə edilmişdir. Tapıntılar arasında nizə, qılınc və xəncərlər süngü şəklində olduğu qeyd edilir. Qılıncın arxası düzdür. Bu dövrün ədəbi mənbələrində Şirvan ordusunun kaman, ox, at və qılınc ilə silahlanması haqqında məlumatlar vardır. Bu baxımdan təsvir diqqətə layiqdir. Xəqani deyir:

Gofti az rəsme si hazardrahm.
Kom ze si neizəgir natavan ift Lake
az sadhesar neyzeye to,
Inqalamranezir natavanyaft

"Dediniz ki, 30 min dirhəmə otuz nizəçiyə dayaq ola bilərsiniz, amma sizin yüz min nüsxəniz arasında mənim qələmimə bərabər heç kim yoxdur" (13, s. 54-55). Göründüyü kimi, Şirvanda bir nizəçi min dirhəmə müqabilində işə götürülüb. Doğrudur bu misralardan nizəçinin bu məbləği hansı xidmət müddətində aldığı aydın deyil. Lakin bu məbləğin böyüklüyünə baxsaq, Şirvan ordusunda nizəçilər çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bıçaqlardan hərbi məqsədlər üçün istifadə olunması Nizami Gəncəvinin poemalarında da təsvir edilir:

Qılıncı görməmiş hər iki əldə

Bıçağı, nizəni köksdə bəldə (9, s.46).

XII əsrin klassiklərindən olan Nizaminin əsərlərini oxuduqda orada ayrı-ayrı sənəd sahələri maddi-mədəniyyət nümunələri və onların üzərindəki motivləri, hətta onları işləyən sənətkarlar haqqında geniş məlumatlar əldə etmək olur ki, bunlar datariximizin Nizami dövrünü tədqiq etməkdə bizə yaxından köməklik edir.

Şamaxıya yaxın bir sıra kənd adlarından Dəmirçinin (dəmirçi) Poladlı (polad), Zərgəran (ərgərlik) kəndləri bu ərazilərdə metal emalı sənətinin inkişafından xəbər verir (13,s.54-55).

Şamaxının sənətkarlıq emalatxanalarında metal məmulatların və xüsusilə metal külçələrin aşkar olunduğu yerlər onu deməyə imkan verir ki, Şəhəristanın cənub-şərq hissəsində şəhər sənətinin digər sahələrini əmək alətləri ilə təmin edirdilər. Burada ümumi olan texniki üsullar arasında soyuq və isti döymə, tökmə və lehimləməni qeyd etmək olar. Metal alətlər və zərgərlik məmulatlarının hazırlanması üçün Şamaxı şəhərində müxtəlif dəmirçilik, tökmə və zərgərlik emalatxanaları fəaliyyət göstərirdi (13, s, 54-65) .

Şamaxıda sferokonus(kürəşəkilli) qablardan istifadə və təyinatı haqqında elmi ədəbiyyatda fikirlər öz əksini tapır. İki qrupa bölünərək tədqiq edilmişdir: a) kobud, bəzən ornamentli işlənmiş; b) zərif və ya ştamplama ilə bəzədilmiş zərif sferokons. Sferokonus təyinatı ilə bağlı mütəxəssislər müxtəlif fikirlərə malikdirlər. Tədqiqatlarda orta əsrlərdə onlardan ticarət qabları, və ya civə, “müqəddəs” sular, kimyəvi maddələr və digər vasitələr saxlamaq üçün istifadə edildiyini yazırlar (s.52). Bu baxımdan Şamaxıdan tapılan “Allah” yazısı olan sferokon, həmçinin Xaqaninin civə qabı haqqında misraları diqqəti cəlb edir:

Dəmirçi ocağı kimi nəfəsim qaynar.

Canım sıxılır, boğazda civə qabı kimi) (13,s. 60-61).

Xəqaninin Xəqani öz vəziyyətindən şikayət digər bir beytində:

Gümüşəm əriyib od içində mən

Civəyə dönürəm qəmlər əlindən (7, s.108).

Maraqlıdır ki, Orta Asiyada sferokonus türkmən dilində “civə gözü” mənasını verən “sim abkuzaçıx” adlanır. Birinci fakt sferokonus "müqəddəs su üçün qablar", ikincisi civə üçün qablar kimi ideyanı təklif edirlər. Bükülmüş, sferokonların fərqli məqsədləri var idi. Tədqiqatçıların fikrincə, onlardan daha çox civə saxlamaq üçün istifadə olunurdu. Sferokonuslar yaxşı söndürülmüş gildən hazırlanırlar; sobalarda atəşin dərəcəsiindən asılı olaraq, bozuntul və ya sarımtıl rəng gildən əldə etmişlər. Şamaxıda aşkar edilmiş sferokonusların sayı azdır. Onlar, bir qayda olaraq, əsasən qalın divarlı, sivri dibli, boyunda dar bir deşik var (13,s. 61).

Şamaxıdan tapılan keramika tapıntılarının demək olar ki, yarısını şirli və bədii keramika təşkil edir. Qazıntılar şəhər mədəniyyətinin, eləcə də şəhərin iqtisadi və mədəni əlaqələrinin öyrənilməsinə müstəsna böyük marağın olduğunu üzə çıxarmışdır. Nəzərə alsaq ki, bütün dövrlərdə keramika şəhər sənətkarlığı istehsalı məhsulları olub, bu əsərdə onun aid olduğu dövrləri müəyyənləşdirməyə, Şamaxı sənətkarlığının inkişaf səviyyəsini izlənilməsinə imkan verir.

Əsasən ağ anqoblumonoxrom şirli keramika, yaşıl anqob şirlə örtülmüş qabların gözəl nümunələri də vardır. Silindrik boyun və dairəvi gövdəli nazik divarlı kupuşçınalar var. Şamaxının göstərilən şirli keramika məmulatları arasında altıguşəli ulduz təsviri olan haşiyəli kasaların olduğu haqqında məlumatlar verilmiş və semantikasından söz açılmışdır. Altıguşəli anqab qablar Örenqala və Qəbələ qazıntılarından əldə edilmişdir. A. L. Yakobson altı şüalı ulduzu "Davidin əlaməti" hesab edirdi (15,s.246; 13,s.62). Altıbucaqlı yuva Şamaxı keramikasının sevimli naxışlarından biridir. Qəbələdə belə dizayna metal

lövhdə də rast gəlinir Bəzi abidələrdə bu ornament pis ruhların təqibçisi kimi çıxış edir. Məlum olduğu kimi, IX-X əsrlərə aid Azərbaycan şirli keramika məmulatları əsasən anqob, bəzən isə manqan ilə rəsmlərlə bəzədilmişdir. İctimai əhəmiyyətli binaların tikintisində əsasən dekor tətbiqi işində evlər kaşılarla bəzədilir, məscid, türbə, hamamlar üçün işlədilmiş abı, göy, firuzeyi kaşılarda nümunələri günümüzədək gəlib çıxmışdır. Pirsaat çayı üzərində Pirhüseyn xanəqahının (XIII-XV əsrlər) bədii bəzəyi başlıca olaraq dördkünc kaşılardan, kiçik səkkizbucaq ulduzlardan, xaçabənzər rəsmlərdən ibarət olmuşdur (3, s. 348).

Şamaxı şəhəri həmçinin qədim şüşə istehsalı mərkəzlərindən biridir. Qədim şəhərdə aparılan arxeoloji qazıntılar müxtəlif növ şüşə qabların – vazayabənzər qabların, kasaların aşkar edilməsinə kömək etmişdir (14, s. 30).

Şüşə məmulatları arasında dairəvi və ya yarım dairəvi kəsikli şüşə çubuqlardan hazırlanmış müxtəlif qolbaqlar xüsusi yer tutur. Onların bir çoxunun Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində analoqları var. Şamaxıda böyük ölçüləri ilə seçilən 20-dən çox göy, yaşıl və şəffaf qara rəngli şüşə bilərziklər aşkar edilmişdir. Şüşə bilərziklər arasında burulmuşlar çoxdur. Şamaxı qolbaqları Köhnə Gəncə, Kabala, Örenqala, Mingəçevirdə tapılan məşhur qolbaqlarına tamamilə bənzər olduğu qeyd edilir. Orta əsrlərdə onlar bütün Qafqazda və Volqaboyu ərazisində geniş yayılmışdır (391, 44; 143, 35). Onun XI-XIII əsrlərdə Şamaxı qadınlarının sevimli bəzəyi olduğu elmi ədəbiyyatlarda öz əksini tapıb.

Şamaxının orta əsr abidələrində kəsiyi dairəvi, səthi naxışlı çoxlu şüşə bilərziklər tapılmışdır. Belə qolbaqları qəliblərə tökərkən onların səthində müxtəlif formalı xırda çökəkliklər düzəldilir, sonra isə onlar çoxrəngli şüşə damcıları ilə doldurulurdu. 307 spiral formada qara rəngli şüşə bilərziklər və səthi hamar şüşə bilərziklər (8, s. 366-372). Belə qolbaqlar Gürcüstanın orta əsr şəhərlərindən də məlumdur. Şüşə zinət əşyaları arasında üzüklər də var. Aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, şüşə üzüklər də çoxrəngli bilərziklərə bənzəyir, kəsikdə dairəvi və yarım dairəvi formada hazırlanırlar.

Yuxarıda təsvir edilən Şamaxı şüşə məmulatları morfoloji cəhətdən Qafqazın digər orta əsr şəhərlərinin, o cümlədən Azərbaycanın materialları ilə oxşar olmasına baxmayaraq, istehsal texnikasına görə fərqlənir. Bu fərq ilk növbədə şüşə məmulatların zərifliyində və şəffaflığındadır. Bu tapıntıların yerli istehsalı arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş sənaye şlaklarının çoxluğu ilə sübut olunur (13, s. 67).

Nəticə

Beləliklə, Xəqani Şirvaninin poetikasında Şirvanın tarixi, maddi və mənəvi mühiti gözəndən keçirdiyimiz dekorativ – tətbiqi sənət nümunələrini forma və materiallarının müxtəlifliyinə baxmayaraq, dövrün bədii mədəniyyətini və onun yaradıcılarının təfəkkürünüsəciyyəkləndirən üslub və ideya ümumiliyi birləşdirir. Bu onu deməyə əsas verir ki, incəsənət, memarlıq ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin və şəhər mədəniyyətinin ümumi yüksəlişi ilə əlaqədar olmuşdur. XI-XIII əsrlərdə Şirvan bölgəsinə daxil olan Şamaxı şəhərində arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan mis sikkələr, Çində istehsal olunan çini qablar, beynəlxalq ticarət əlaqələrinə xidmət edən karvansarayların olması bu fikri təsdiqləyən əyani nümunələrdir.

Ədəbiyyat

1. Araslı Həmid Xəqani Şirvani. «Yazıçı». Bakı-1982. 62 s
2. Aşurbəyli S.B. Şirvanşahlar dövləti VI-XVI əsrlər. Bakı: 2006. 712s
3. Azərbaycan tarixi. (Ən qədim zamanlardan XXI əsrin ilk onilliklərinədək) Bakı, 2019, «Elm və Təhsil». 499səh
4. Bünyadov Z. M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı: 2002 Şərq-Qərb, 312 s
5. Xaqani Ş. Seçilmiş Əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə. B., «Yazıçı», 1987.- 647s

6. Xəqani Şirvani. Seçilmiş Əsərləri. Xəqani. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat və Dilçilik İnstitutu. (Tərtib edən: Məmmədağa Sultanov) Bakı – 1956. 476 s
7. Xəqani Şirvani. Ürək döyüntüləri. (Seçilmiş əsərləri). (Tərtib müqəddimə, lüğət və şərhlər Məmmədağa Sultanovundur “Gənclik” Bakı-1978 142 s.
8. Quliyev A.A., Hüseynov F.R, Hüseynov S.A., 2015-2016-cı illərdə Gülüstan qalasında aparılan arxeoloji tədqiqatlar.// Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-2015-2016. Bakı, 2017, 604səh
9. Məmmədov A.M . Qədim Gəncə (arxeoloji tədqiqatlar əsasında). Bakı, “Təknur”, 2014,176 s
10. Nəbiyev B. “ Şamaxı torpağının yetirdiyi böyük Azərbaycan şairləri” , Bakı, “ Ozan”, 2012, 288s.
11. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti (e.ə. IV-b. e.III əsrləri) Bakı-1982, “Elm” Nəşriyyatı. 157s
12. Səfərli Ə., Yusifli X.“Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı”, Bakı, “ Ozan”, 1998, 632 s
13. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха (IX-XVII века) историко-археологическое исследование Издательство «ЭЛМ» Баку-1981, 174с
14. Нуриев А.Б. О производстве стекла в древней Шемахе. МКА, т.МБаку, 1965.
15. Якобсон А.Л. Художественная керамика Байлакана (Оренкала). МИА СССР, М., 1959, №67
16. ([https:// shamakhi-encyclopedia.az/wp-content/ 2015 uploads/](https://shamakhi-encyclopedia.az/wp-content/uploads/).

ŞİRVANIN XI- XIII ƏSR MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ BÖLGƏ ŞAİRLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ

Əyyubova Şəhla
Xülasə

Məqalədə, XI-XIII əsrlər poeziyamızda Şamaxının ictimai-siyasi, maddi-mənəvi mühitini əks etdirən Xəqani Şirvaninin “Töhvətül-İraqeyi” əsərinə müraciət olunmuşdur. Məlum olduğu kimi XI-XII əsrlərdə feodal münasibətlərinin inkişafı nəticəsində yeni yaranmış dövlətlərdən biri də Şirvanşahlar dövləti idi. Şamaxı Şirvanşahlar dövlətinin siyasi mərkəzi olmuşdur. Xəqani Şirvani onu Şərqi Səmərqənd və Buxaranın məşhur şəhərləri ilə müqaisə edir. Şamaxı şəhərinin coğrafiyası, tarixi, dini-fəlsəfi dünya görüşü, memarlığı, müxtəlif sənətkarlıq sahələri haqqında məlumatlarla zəngin olan əsərlərindən nümunələr verilmiş, tərcümələrdən istifadə edilmişdir.

SHIRVAN'S 11TH-13TH CENTURY MATERIAL CULTURE IN THE WORKS OF REGIONAL POETS

Eyyubova Shahla
Summary

In the article, we refer to Khagani Shirvani's work "Tohvatul-Iraqiy", which reflects the socio-political, material and spiritual environment of Shamakhi in our poetry of the 11th-13th centuries. As is known, one of the newly formed states as a result of the development of feudal relations in the 11th-12th centuries was the state of Shirvanshahs. Shamakhi was the political center of the state of Shirvanshahs. Khagani Shirvani compares it with the famous cities of Samarkand and Bukhara in the East. Examples of his works, which are

rich in information about the geography, history, religious and philosophical worldview, architecture, and various fields of craftsmanship of the city of Shamakhi, are given, and translations are used.

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА ШИРВАНА XI-XIII ВВ. В ТВОРЧЕСТВЕ РЕГИОНАЛЬНЫХ ПОЭТОВ

Айюбова Шахла

Резюме

В статье говорится о произведении Хагани Ширвани «Тохватул-Иракейи», в котором отражена общественно-политическая, материальная и духовная обстановка Шемахи в нашей поэзии XI-XIII веков. Как известно, одним из новых государств, возникших в результате развития феодальных отношений в XI-XII веках, было государство Ширваншахов. Шемаха была политическим центром государства Ширваншахов. Хагани Ширвани сравнивает его со знаменитыми городами Востока Самаркандом и Бухарой. Приведены примеры его трудов, которые содержат богатую информацию о географии, истории, религиозно-философском мировоззрении, архитектуре, различных областях ремесла города Шемахи, использованы переводы.

Rəyçilər: A.M.Məmmədov və t.ü.f.d.dos. Ə.H.Babayev

“İlk orta əsrlər arxeologiyası şöbəsinin 22 may 2025-ci il tarixli 5.Nəli iclas protokolu

Daxil olma tarixi 19 iyun 2025-ci il